

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 7 - Number: 25 p. 179-188, Autumn 2023

Aram Manukyan'ın Rus Ermeni Basınında Yer Alan 1916 Tarihli Bir Röportajı zerine Değerlendirmeler* Review of Aram Manukyan's Interview in the Russian Armenian Press Dated 1916

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1319010>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
23.06.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
14.08.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.09.2023

Asya Studies

Doç. Dr. şahin Doğan
Akdeniz Üniversitesi / Edebiyat
Fakültesi / Tarih Bölümü / Yakınçağ
ABD
sahindogan@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7443-4176

* "COPE-Dergi Editörleri için Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu makale için herhangi bir çıkar atışması bildirilmemiştir. Bu makale, İntihal.net tarafından taranmıştır. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

z

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Kafkas cephesinde vuku bulan Ermeni olaylarının başta Kafkasya cephesi olmak üzere genel olarak Osmanlı'nın askerî operasyonları üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bu olaylar içerisinde en önemli gelişmelerden biri Ermenilerin 1915 yılında Van'da çıkardıkları isyandı. Bu isyanın çıkmasını ve neticede Van'ın ele geçirilerek Ruslara teslim edilmesini sağlayan Taşnak mensubu Aram Manukyan'dı. Aram Manukyan, 19 Mart 1879'da Yelizavetpol Guberniyası'nın Zengezur kazasına bağlı Zeyva köyünde doğmuş, Osmanlı ile bağı olmayan Karabağlı bir Ermeniydi. Rus idaresindeki Kafkas bölgesinde işlediği suçlar nedeniyle ceza alınca Osmanlı topraklarına sığdı. Aram, Osmanlı topraklarına gelip burada Ermeni isyanlarının hazırlığını yapan en önemli Taşnaksutun mensuplarından biri oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Van isyanının başına geçti ve Van şehrini Ruslara teslim etti. Ruslar kendisini Van valisi tayin etti. Ancak Van'ın tekrar Türklerin eline geçmesiyle Rusya tarafına geçmek zorunda kaldı. Aram Manukyan daha sonra Ermenistan'ın kurulmasında da önemli görevler üstlendi.

Aram Manukyan söz konusu dönemde Ermeni olaylarının gelişiminde çok önemli roller oynamış ve bizzat olayların içinde yer almış bir kişi olarak önem arz etmektedir. Bu makalede söz konusu Aram Manukyan'ın Petrograd'da yapılmış ve 1916 yılı Kasım ayında Armyane i Voyna dergisinde yayımlanmış bir röportajı çerçevesinde İttihat terakki ile görüşmeler, Ermeni meselesi, Van isyanı ve o günlerden bakınca Ermenilerin geleceği gibi konulara ilişkin görüşleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aram Manukyan, Ermeni Meselesi, Petrograd, Ermeni Basını, Van İsyanı

Abstract

The Armenian incidents that took place in the Caucasus Front shortly after the beginning of the First World War had negative effects on the Ottoman military operations in general, especially on the Caucasus front. One of the most important developments among such incidents was the Armenian rebellion broke out in Van in 1915. It was Aram Manukyan, a member of the Dashnaks, who ensured that this revolt was realized and that Van was captured and handed over to the Russians. Aram Manukyan was an Armenian from Karabakh, who was not affiliated with the Ottoman Empire, who was born on March 19, 1879 in the village of Zeyva in the Zangezur district of the Yelizavetpol Governorate. When he was punished for the crimes he committed in the events in the Caucasus region under the Russian administration, he took refuge in the Ottoman lands. Coming to the Ottoman lands, he became one of the most important members of Dashnaksutin, who prepared the preparations for the Armenian rebellions. During the First World War, he led the Van revolt and surrendered the city of Van to the Russians. The Russians appointed him the governor of Van. However, when Van fell into the hands of the Turks again, he had to switch to the Russian side. Aram Manukyan later played important roles in the establishment of Armenia.

Aram Manukyan is important as a person as he played a very significant role in the development of the Armenian incidents and he took part in the events himself. In this article, Aram Manukyan's views on issues such as the meetings with the Union and Progress, the Armenian issue, the Van rebellion and the future of the Armenians from those days are evaluated within the framework of an interview made in Petrograd and published in Armyane i Voyna magazine in November 1916.

Keywords: Aram Manukyan, Armenian issue, Petrograd, Armenian Press, Van Revolt

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Doğan, ř. (2023). Aram Manukyan'ın Rus Ermeni Basınında Yer Alan 1916 Tarihli Bir Röportajı zerine Değerlendirmeler. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 7(25), 179-188.

GİRİŞ

Ermeni meselesinin en önemli dönemlerinden biri olan Birinci Dünya Savaşı günlerinde çok önemli roller üstlenmiş Taşnaksutun üyesi ve Van isyanının başında bulunmuş olan Aram Manukyan'ın 1916 yılında Armyane i Voyna isimli dergide yayımlanmış röportajı ilgi çekici bilgiler içermekte ve Ermeni siyasetçilerin o günlerdeki bakış açısını ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir. Elbette ki Aram Manukyan gibi kimselerin o günlerde beyan ettikleri görüşleri, olaylara ilişkin yorumları ve değerlendirmeleri kendi bakış açıları olduğunun altını çizmek gerekir. Ancak olaylarda bizzat yer almış ve olaylara taraf olmuş ve tanıklık etmiş bu kimselerin subjektif de olsa görüş ve düşünceleri ve anlatımları hem dönemin daha iyi anlaşılması hem de olayların analizi bakımından önem arz etmektedir. Bu çerçevede bu çalışmada Ermeni meselesinin hem Birinci Dünya Savaşı'nın öncesi hem de Birinci Dünya Savaşı günlerinde önemli rol üstlenmiş Aram Manukyan'ın olayların devam ettiği bir süreçte yayınlanmış bir röportajı ele alınarak değerlendirilmiştir.

Röportajı makalemize konu olan Aram Manukyan, 19 Mart 1879'da Yelizavetpol Guberniyası'nın Zengezur kazasına bağlı Zeyva (David Bek) köyünde doğmuştur. Karabağ Şuşa'da bulunan Agulyats Cemaat Koleji'nden mezun olduktan sonra, 1890'da "Shushi Diocesan" Okulu'na girdi. Piskoposluk okulunda öğrenci iken Şuşa ve Erivan'da siyasi eylemlere katılan Aram Taşnaksutun Partisi'ne üye oldu ve 1901-1903 yılları arasında Bakü, Gence, Kars, Tiflis ve Gümrü şehirlerinde propaganda faaliyetlerinde bulundu. Bu çerçevede Aram 1903'ten itibaren Kars'a silah, cephan ve gönüllü grupları taşıma işiyle uğraştı. Ermeni İhtilalci Federasyonu'nun etkisinde gerçekleştirilmiş bazı ayaklanmalarda yer aldığı için okuldan atıldı. Ancak daha sonra devam ettiği eğitim hayatında 1907'de Erivan Piskoposluk Okulu'ndan mezun oldu (Çiftçi, 2022: 1143-1144).

Aram Manukyan, Osmanlı topraklarına geldikten sonra burada Taşnaksutun Partisi için çalışmaya başladı. Osmanlı topraklarına propaganda amacıyla Raffi'nin kitaplarını, Bulgar ve Sırp hareketinin broşürlerini getirdi. Bununla birlikte Ermenileri silahlandırmak için tüfek ve mermi depoları oluşturdu. Kendi kurduğu Ermeni çetelerini silahlandırarak bu çetelerin başına geçti. Osmanlı Devleti topraklarında bulunduğu sıralarda Van'da yapılan aramalarda Taşnaksutun Partisi'nin binlerce tüfek, milyonlarca mermi, binlerce propaganda broşürlerinin bulunduğu depoları ele geçirildi ve Aram tutuklandı. Bir süre tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldı. Serbest kaldıktan sonra dinlenmek üzere Ordu'ya gitti ve buradaki Ermeni okulunda çalışmalarda bulundu. Ordu'da iki yıl kaldıktan sonra Akdamar Piskoposluğunun Ermeni Halk Okulları müfettişliği sıfatıyla Van'a geri döndü. Bundan sonra Van'daki çalışmalarına devam eden Aram, 1915 yılındaki Van isyanının başına geçmiştir (Doğan, 2007: 44).

İkinci ve üçüncü devrelerde Van mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da görev yapmış Taşnaksutun Komitesi üyesi Vremyan Van bölgesinde Taşnaksutun komitesinin idareciliğini yapmış, Aram Manukyan da Van'da faaliyet içerisinde olan bütün Ermeni gruplarını bir araya toplayarak burada Ermeni ihtilal örgütünü kurmuştu (Olgun, 2017: 2689-2702).

Van vilayetindeki Ermeni Komitelerinin merkezi Van gölündeki Akdamar adasında bulunan Akdamar Kilisesiydi. İshān ve Aram bu kilisede Katagikos vekiliydi. Kilisenin başında olan Papaz Daniel de ihtilal faaliyetlerine katılmaktaydı. O da Aram ve İshān gibi Van'ın Taşnaksutun komitesinin yöneticilerindendi. Aram gibi İshān da Kafkas Ermenilerinden olup Osmanlı ile hiçbir bağı yoktu. Bunların faaliyetleri sonucunda Van bölgesinde köylere kadar bütün Ermeniler silahlandırılmış ve ihtilalci hareketler için hazırlıklar yapılmıştı (Taşkiran, 2006: 56-57).

Van isyanından sonra 1915'te Rusların Van'a girmesiyle Aram Manukyan Ermeni komitacılarının çok arzu ettikleri yerlerden biri olan Van'a Ruslar tarafından vali tayin edildi. Aram Manukyan Rus yönetiminden Ruslara bağlı özerk bir Ermenistan kurulmasını kabul etmelerini istemişti. Aram Manukyan'ın vali olarak atandığı Van'da kurulan hükümetin yasama ve yürütme organları oluşturulmuştu. Van'ın içinde bulunduğu kötü koşullar ve açlık tehdidi nedeniyle Kafkasya Ermenilerinin ve Katolikos'un da desteğini istemişti. Ayrıca 17-25 yaş arası erkeklerin askere alındığını duyuran Aram Manukyan, Ruslardan silah temin etmeye çalışmış ve Kafkasya'dan yeni gönüllü birliklerin gönderilmesini istemişti (Çiftçi, 2022: 1145). Bu gelişmeler çok açıkça Birinci Dünya Savaşı sırasında bir Ermenistan yaratma girişimiydi.

Dünya Savaşı sırasında Van isyanının başında bulunan ve Van valisi olarak atanan Aram Manukyan Ermeniler arasında popüler bir kişi hâline gelmişti. Nitekim dönemin Ermeni basınında Taşnak komitesi üyesi Aram Manukyan'ın Osmanlı Devleti'ndeki siyasi faaliyetleri bir kahramanlık öyküsü olarak anlatılmaktaydı. Bu makalelerden birinde Aram Manukyan'ın Ermeni Millî Bürosunun üyesi ve Taşnaksutyun komitesinin resmî temsilcisi sıfatıyla faaliyet gösterdiği ifade edildikten sonra "*halk silaha*

sarıldığı günlerde Aram'ın isyan eden Van Ermenilerinin başına geçtiği" ifade edilmekte ve onun Ermeni halkının çıkarlarını koruyan bir halk kahramanı olduğu belirtilmekteydi. Nitekim bu yazıda halk kahramanı imajı yaratılan Aram için "Halk onu seviyor ve ona inanıyor" denilerek bu düşüncenin altı çizilmekteydi (Doğan, 2020a: 478-479).

Dönemin Ermeni basınında Aram ile ilgili çıkan haberlerden başka bir örnek vermek gerekirse "Armyane i Voyna" Derginin No: 2-3 Nisan-Mayıs 1916 sayısında "Van'ın Ele Geçirilmesi Tarihinden" isimli bir yazıda 1915 yılında Aram'ın başını çektiği Ermeni olayları bir kahramanlık öyküsü olarak anlatılmakta ve "Van Kahramanı Aram" övgüleriyle fotoğrafı yayımlanmıştı (Doğan, 2020a: 485-486). Dolayısıyla bu yıllarda Aram Manukyan Ermeni çevrelerinde "Van Kahramanı" olarak popüler bir isim hâline gelmişti.

Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus Ermeni basınında Ermeni Gönüllü Birlikleri komutanlarının biyografileri, resimleri, röportajları ve mektuplarına nerdeyse her sayıda yer verilmekteydi. Bu haberler birer kahramanlık öyküsü hâlinde basında yer alıyor ve bir savaş propagandası olarak önemli bir rol oynamaktaydı. Bu kişilerden Keri, Andranik ve Van isyanının başını çekmiş olan Aram, o dönemde efsaneleştirilen popüler kişilerdi. Onlarla ilgili her türlü haber ve yazı bir kahramanlık öyküsüne dönüşüyor ve bu kişiler efsaneleştiriliyordu. Böylece bu kişiler üzerinden oluşturulan savaş propagandası ile Ermeniler savaşa özendiriliyor ve Ermeni Gönüllü Birliklerine katılım sağlanmağa çalışılıyordu (Doğan, 2020a: 477).

Makalemize konu olan Aram Manukyan'ın röportajı bu koşullar altında Rusya İmparatorluğunun başkenti Petrograd'da yapılmış ve bu röportaj 1916 yılının Kasım ayında Armyane i Voyna dergisinde yayımlanmıştı. Bu röportajı gerçekleştiren muhabir "Tan" mahlasını kullanmıştır. Röportajın içeriğinden bu röportajın bir kahvaltısı sırasında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yazıda bu röportajın Aram Manukyan ile ne zaman gerçekleştirildiği belirtilmemiştir. Ancak 1916 yılı Mayıs ayının sonlarında Petrograd'da gerçekleştirilen Ermeni Millî Kongresi için Aram'ın Petrograd'a gelmiş olma ihtimali yüksektir. Zira Aram Manukyan, 70 günlük görev süresi sonrasında Rusların geri çekilmesi ile Van'ı terk etmek zorunda kalmış ve Rusya'ya gelmişti. Bu sıralarda Van'da bulunan Ermenilerin, Rusya sınırları içerisindeki Kafkaslara göç etmesini organize etti ve 1916-17 yılları arasında Tiflis'te bulunarak Ermeni Ulusal Bürosunda Ermeni göçü meselesi ile ilgilendi. 2-11 Mayıs 1917'de Erivan'a geçerek Ermeni kongresinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynadı (Çiftçi, 2022: 1145).

ARAM MANUKYAN'IN RÖPORTAJI VE DEĞERLENDİRMELER

Aram Manukyan ile Petrograd'da röportaj yapan muhabir "Tan", Aram Manukyan ile aynı masada oturduğunda ilk dikkatini çeken şey Aram'ın kartvizitinde sadece "Aram, Van Valisi" yazılı olmasıydı. Gazeteci bu yazının tuhaf ve eğri bir yazı ile yazıldığını fark etmiş ve bu durumu o günlerdeki yokluğa bağlamıştı (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aram, kartvizitte yazılı olan "Aram" isminin "bu benim müstear ismim" diyerek kendine has saf gülümsemesiyle izah etti. Bunun üzerine "Sizin gerçek adınız nedir?" diye soran muhabire Aram "mahcup bir eda ile "Bu sizi ilgilendirmez", dedi ve "şu an benim legal olduğumu zannetmeyiniz," diye ekledi. Daha sonra da kalemi eline aldı ve kelimesi kelimesine "vali" diğer kelime "eski" kelimelerini yazdı (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6). Aram Manukya'nın gerçek adı (Sarkis-Sargis-Sergey) Harutyun Hovhannisyandır (Çiftçi, 2022: 1143). Bu kelimeleri yazdıktan sonra Aram, "İşte benim bütün unvanım!" diye cevap verdi.

Bu ilk konuşmalardan sonra "Anlatınız bu nasıl oldu?" diye soran gazeteci, hâlâ "gerçek" bir gönüllü birliklerin reisi (!) ile Petrograd'da bir kahvaltısı masasında olduğuna inanamıyordu (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6). Zira yukarıda belirttiğimiz üzere o yıllarda bu kişiler "büyük kahramanlar" olarak efsaneleştirilmişlerdi.

Muhabirin sorusuna cevaben Aram kendi hayatını anlatmaya başladı. Aram Rus tebaasından olduğunu ve soyunun Şuşa'dan geldiğini söyledi. Genç yaşında buradan gitmek zorunda kalmıştı. Gazetecinin sorması üzerine 35 yaşında olduğunu da ifade etti. Konu evliliğine gelince bu soruya o değil dil problemi nedeniyle yanında bulunan arkadaşı onun bekâr olduğunu ve "vatanı ile evli olduğu" şeklinde bir cevap verdi (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6). Aram'ın -her ne kadar röportajında belirtmese de- Karabağ'ı terk etmesinin nedeni yukarıda da belirtildiği üzere İshan ile Kafkasya'daki ihtilalci faaliyetleri nedeniyle Rusya'da idama mahkûm edilmiş olmasıydı. Bu olaydan sonra Rusya'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı (Taşkiran, 2006: 56).

"Ben İran'a gittim. Buradan da Türkiye'ye Van'a geçtim. Bu 1908 senesinde Türk Kanun-ı esasının ilanı arifesindeydi. Biz silahlандık: 6000 tüfek ve 1,5 milyon kurşun topladık," (Armyane i Voyna,

1916: Kasım No: 6) diyerek Aram anlatmaya devam etti. Bunun üzerine “*Bunları nerede sakladınız?*” diye sordu Muhabir.

Aram, “*Ermenilerin kendi değerli eşyalarını sakladıkları gizli dolapları vardır. Bizim marangozlarımız da bizim için böyle gizli dolaplar yaptılar. Daha sonra provokatör David bütün bunları Türk valiyeye verdi. 600 yerli kişiyi aldılar yabancılardan ise sadece beni aldılar. 99 gün hapisshanede kaldım*” (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) şeklinde cevap verdi.

Aram’ın bahsettiği David Komiteye mensup bir gençti. David o sıralarda Ermeni bir kıza aşık olmuş, Taşnak komitesine mensup olduğu için de Aram Manukyan’dan evlenmek için izin istemişti. Fakat Aram onun evlenmesine izin vermemişti. Bunun üzerine David komiteden ayrılarak Van Valisi Ali Rıza Paşa’ya Komite ile ilgili her şeyi anlatmıştı. Ancak David’in söylediklerinden sonra yapılan baskınlarda bir şey elde edilememişti. Bunun sebebi de Ermenilerin evlerin altına mahzen ve dehlizler açarak kaçmalarından kaynaklanmıştı. Ancak Aram David’i ölüme mahkûm etmiş ve David öldürülmüştü (Çiftçi, 2022: 1144).

Aram’ın bu açıklamalarından sonra arkadaşı 99 rakamının Aram’ın kaderinde büyük bir rol oynadığını söyledi. Onun söylediğine göre Aram 99 gün hapisshanede yatmış ve 99 gün Van valiliği yapmıştı (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Onun bu açıklamalarından sonra Aram Manukyan hapisshanede geçirdiği kötü günleri ve gördüğü kötü muameleyi anlatarak o günlerde daha sonra Ahrar Partisine girmiş olan Fuat Bey adında Çerkez bir subayın kendisine bisküvi getirdiğini anlattı (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aram Manukyan kendilerini asacaklarını ancak Kanuni Esasi ilan edildiği için bunun gerçekleşmediğini ifade ettikten sonra kendilerinin Meşrutiyetin ilanını büyük gösteriler, müzik, ateş vb. ile karşıladıklarını ve bundan sonra da kendisinin legal olarak çalışmaya başlayarak Van bölgesindeki halk okullarının müfettişi olarak görev yaptığını belirtti (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aram’ın ifadelerine göre bu süreçte seçim meselesi, milletler meselesi gibi birçok mesele ortaya çıkmıştı. Ayrıca bu dönemde Ermeni Reformları programı da kabul edilmişti. Aram 1914 yılında iki müfettişin bölgeye geldiğini bunlardan biri olan Hoff’un da Van’a geldiğini söyledi. Ancak Aram’a göre bundan sonra büyük bir şansızlık yaşanmış ve “*Alman savaşı ve seferberlik*” başladığı için Hoff İstanbul’a geri çağırılmıştı. Zira Hoff’a Talat Bey’den gelen bir telgrafta “*Şimdilik savaş sırasında reformlar için uygun değildir. İstanbul’a geri dönünüz. Sonuna kadar beklemek gerekir.*” (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) denilmektedir.

Aram Manukyan’ın bahsettiği müfettişlik bilindiği üzere Doğu Anadolu ıslahatları ve Yeniköy Antlaşması ile ortaya çıkmıştı. Doğu Anadolu vilayetlerinde görevlendirilecek müfettişlerin seçimi için büyük devletlerin elçileri tarafından önerilen adaylar hakkında gerekli tahkikat yapıldıktan sonra Hariciye Nezaretine Lahey ve Stockholm büyükelçiliklerinden gelen cevaplar değerlendirilmiş ve Osmanlı yetkililerince Norveç’ten Binbaşı Nicolas Hoff ile Hollanda’dan Westenenk’in müfettiş olarak görevlendirilmesi uygun görülmüştü. Rusya ile varılan anlaşma gereğince Van-Bitlis-Harpur ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon-Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Westenenk atandı. Ancak Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinden sonra savaş neden gösterilerek bu müfettişlik kurumu 31 Aralık 1914 tarihli padişah iradesiyle kaldırıldı (Türkmen, 2014: 1-26).

Aram ile yapılan röportajın bundan sonraki bölümü Aram’ın Birinci Dünya Savaşı döneminde Van’daki faaliyetleri ile ilgilidir. Onun burada verdiği bilgiler önemli olduğu gibi aynı zamanda dikkat çekicidir de.

Aram’ın verdiği bilgilere göre seferberlikte onların bölgesinde iki tabur asker toplanmıştı Bunların arasında 10.000 Ermeni vardı. Bir tabur asker Erzurum ve Köprü-Köye gönderilmişti. Bu taburun daha sonra Ruslara yenildiğini ifade ederken Aram “*bu taburu daha sonra bizim Ruslar yendiler*” şeklinde ifade eden röportajı gerçekleştiren muhabirin de dikkatini çekmiş ve onun ifadesiyle “*beklenmedik bir şekilde hemen hemen farkında olmadan bu Van’ın reisinin ağzından “Bizim Ruslar” sözleri çıkıvermişti*” (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6). Ancak bu çok da şaşırılacak bir durum değildi, zira her ne kadar o dönemde sanki tarafsızlarmış gibi davranan Taşnaklar çok açık bir şekilde itilaf devletlerini desteklemekte ve Ermenileri bu şekilde yönlendirmeye gayret göstermekteydiler. 1916 yılında Petrograd’da yapılan Ermeni Millî Kongresi’nde de itilaf devletlerine Ermenilerin desteği çok açık bir şekilde deklere edilmişti¹. Ayrıca Van isyanından sonra şehri Rus kuvvetlerine teslim eden bizzat Aram’ın kendisiydi.

¹ Bu hususta geniş bilgi için Bkz.: (Doğan, 2020b: 39-75).

Bu röportajda dikkat çeken önemli bir husus da Aram'ın belirttiğine göre İttihat ve Terakki Partisinden bir heyetin gelmesi ve kendisi ile birlikte orada bulunan Van mebusu Vremyan ve İşhan ile bir nevi Ermeni temsilcileri olarak görüşme yapmalarıdır. Aram'ın ifadelerine göre bu görüşmede İttihatçılar onlardan Osmanlı'nın yanında olurlarsa ve Rusya'ya karşı savaşırlarsa savaş sonrası bölgede bir Kafkas Federasyonu modelinde bir siyasi oluşum sözü vermişlerdi. Aram'ın ifadeleriyle Türkiye henüz savaş ilan etmeden evvel

“İttihat ve Terakki Komitesinden yani Genç Türklerden bir heyet bizim Taşnaksutyun'a geldi. Bu heyettekiler savaş için bir Türk-Ermeni bloku oluşturmayı önerdiler. Buna göre bizim gönüllü birlikler oluşturmamızı ve Kafkasya'da çalışmamız isteniyordu: Rusya'ya karşı isyan çıkartılacaktı. Bunun için Kafkasya'da her şey hazır. Bütün Kafkasya'yı yenecek ve Ermeni-Gürcü-Dağıstan Federasyonunu kuralım. Ve Rusya'ya karşı geniş bir tampon bölge oluşturmak için Muş, Van, Erzurum vilayetlerini Kafkasya'ya verelim. Güney vilayetlerdeki Ermenileri kuzeye yerleştirelim Müslümanları ise Güneye getirelim,” (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) şeklinde bir öneri getirmişlerdi kendilerine.

Bu öneri üzerine Aram ve diğerleri İttihat ve Terakki temsilcilerine “bütün bunların aptalca olduğunu ve bunun hem onlar hem de Ermeniler için ölüm olacağını” ifade etti (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Bu dönem Ermeni ileri gelenlerinin İttihat ve Terakki mensuplarının kendilerine otonom bir devlet kurma teklifi ettikleri sıkça karşılaştığımız bir bilgidir. Aram da röportajında yukarıda belirtildiği üzere kendilerine böyle bir teklifin yapıldığını ifade ettiği gibi Ermeni tarihçi Koçar da savaşın başlamasına birkaç gün kala Taşnaksutun Komitesinin Erzurum'da genel bir toplantı yaptığını ve bu toplantının ardından İttihat ve Terakki Partisi'nden temsilcilerin Taşnaksutun Partisi üyeleri ile bazı görüşmeler yaptıklarını ifade etmektedir. Yine bir Ermeni tarihçi olan Boryan'nın verdiği bilgilere göre de İttihatçıların Taşnaksutun Partisi'ne savaş sırasında Türk-Alman koalisyonunun yanında yer almalarını ve bunun karşılığında Ermenilere Rusya Ermenistan'ında otonom bir Ermenistan sözü verdiklerini yazmıştır. Ayrıca Boryan Taşnaksutun Partisi'nin bu öneriyi geri çevirdiğini ve savaşta tarafsız kalınacağını ilan ettiğini ancak bu tarafsızlık kararının sadece kâğıt üzerinde kaldığını ve Parti'nin İstanbul Komitesi ve Komite'nin Kafkasya'daki Doğu Bürosu'nun kararına göre Türklere karşı Rusya'nın yanında savaşa girme kararı aldığını ifade etmektedir (Doğan, 2007: 23).

Osmanlı Van Mebusu Vahan Papazyan da 1916 yılında Armyane i Voyna isimli dergide yayınlanmış olan “*Ermeni Sorunu ve Osmanlı İmparatorluğu*” isimli bir makalesinde kendisinin Van'da bulunduğu sırada Eylül ayında Genç Türklerin tanınan temsilcilerinden Naci Bey² ve Vali'nin onunla bir dizi görüşmeler yaptığını belirttikten sonra Naci Bey'in kendisine “*Millî ve devlet borcu şu anki Dünya savaşında Türkiye'nin aktif bir rol oynamasını gerektirmektedir. Bu ise ancak ayırt etmeksizin Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan bütün ulusların aktif bir şekilde katılımı ile söz konusu olabilir*” (Armyane i Voyna, 1916: Haziran No: 4) dediğini aktardıktan sonra:

“Naci Bey Ermeni milletinin kuru bir bağımlılığı ve tarafsızlığı yeterli olmaz dedi. Bizim için yerli Ermenilerin gönüllü birlikler oluşturması ve Rusya'ya karşı gönderilmesi gerekmektedir. Ayrıca bize sizin maddi ve manevi desteğiniz gereklidir. Bu hizmetinizi Türk Milleti ve Osmanlı Devleti unutmayacaktır. Ancak inisiyatifin sadece sizin tarafınızdan kullanılması gerekmektedir. Savaştan sonra Kafkasya halkları federatif bir yapıya kavuşacaktır. Türk Ermenileri Kafkasya'ya göç edebilecek ve kendi Rus kardeşleri ile kavuşabileceklerdir. Kafkasya'nın Müslüman halkı ise Anadolu'ya gelecek ve böylece sizin hayaliniz gerçek olacak,” (Armyane i Voyna, 1916: Haziran No: 4) şeklinde bir öneri sunduğunu belirtmektedir.

Vahan Papazyanın belirttiğine göre kendisi ve arkadaşları ise ona Ermeni milletinin Rusya ile olan savaşta tarafsızlıktan öteye gitmeyeceğini ve bağlılık sözünü sonuna kadar tutacağını söylemişlerdi (Armyane i Voyna, 1916: Haziran No: 4).

Papazyan şöyle devam ediyor: “*Ben Naci Bey'e Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşında aktif bir rol oynayamayacağını son savaşlarla zayıf düşmüş Osmanlı'nın Rusya'nın silahlı gücüne karşı koyamayacağını yeni savaşta Ülkenin tamamen harap ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan ulusların büyük acılar çekmesinin kaçınılmaz olduğunu söyledim.*” (Armyane i Voyna, 1916: Haziran No: 4).

² Bu kişi kuvvetle ihtimal Ömer Naci Bey olmalıdır. Onun hakkında Bkz.: Berna Türkdoğan Uysal, “Ömer Naci (1878-1916)”, Atatürk Ansiklopedisi, (17/06/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/omer-naci-1878-1916/?pdf=3418> adresinden erişilmiştir)

Hâlbuki Osmanlı Mebusu olan Papazyan aynı zamanda Taşnaksutun komitecisiydi ve daha sonra kaleme aldığı bir eserde gönüllü teşkilatları aracılığıyla Ruslara yardım ettiklerini ve Türk ordusunu zor durumda bırakmak için isyan çıkardıklarını yazmıştır (Anadol, 1982: 350).

İttihat ve Terakki heyetindekiler Aram ve Arkadaşlarıyla konuşmalarına şöyle devam etmişlerdi: “*Avusturya'nın Kırım'ı Almanya'nın ise Moskova'ya almasını bekleyelim.*” Aram İttihatçıların Paris'in ele geçirileceği günleri saydıklarını ifade ettikten sonra İttihatçıların “*Biz uçup Bakü'ye ulaşacağız!*” dediklerini ve onların beklemek istediklerini belirtiyordu. Bunlar³ (Anadol, 1982:350) “*Goeben ve Breslau ile bir Alman skandalının olacağını bilmiyorlardı. Biz ise onlara bunun boş saçma olduğunu söyledik!*” dedikten sonra İttihat heyetine kendi görevlerini yapacaklarını ve “*Biz hem size hem Rusya'ya sadık vatandaşlar olacağımızı ve bir devleti diğerine değiştirmek istemediğimizi*” söyledi. Aram'a göre işte bundan sonra yani İttihatçılara tarafsızlık kararlarını bildirdikten sonra İttihatçıların Ermenilerin güvenilir olmadığı kanaatine vardıkları ve “*onların üzerine bir soru işareti*” koydukları (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) düşüncesindeydi. Yukarıda Komitenin aldığı karar ve bizzat Aram Manukya'nın kendi anlatımıyla Van bölgesinde yaptıkları hazırlıklar göz önüne alındığında bu tarafsızlık sözlerinin hiçbir zaman doğru olmadığı çok açıktır. Bundan sonra Ermenilerin Van isyanı ile ilgili bilgiler veren Aram röportajında gelişmeleri şu şekilde anlatmaya devam etti:

“1914 yılının aralık ayı itibari ile yeni askere alınmış olan Ermeni askerlerin birçoğu firar etti. Onların durumu ağırlaştı. Bu kişileri silahsızlandırıp angarya işlere koştular. Bundan sonra kalanları öldürdüler. 1000 asker kaçağı Ermeni Van bölgesinde toplandı. Ermeni savaşı başladığında İdare bunları toplamak istedi. Ama bizimkiler teslim olmadı.

3 Nisan'da Van Vilayetinde olan Şatah'ta çarpışmalar oldu. Benim gibi Okulun müfettişini tutukladılar. Halk idareyi boykot etti. Dükkânları, mağazaları kapattılar. Aramak istediler. Ancak buna izin vermediler.

Van polis başkanı, gidip onları sakinleştirmemiz için bize baş vurdu. Benim arkadaşım İşhan polis başkanı ile gitti. Ve ilk konakladığı gece onu öldürdüler., Çerkez gönüllüleri gelip kılıçla öldürdüler.

Öbür gün Vali beni ve Vramyan'ı yanına çağırdı. Ben tereddüt ettim ve gitmedim. Vramyan ise mecliste Van mebusu olduğu için kendi dokunulmazlığını göz önünde bulundurdu. O gitti ve onu tutukladılar. Onu İstanbul'a gönderdiler ve öldürdüler.

O vakit çarpışma başladı. Bizim iki reyonumuz vardı: Kale dibi ve Aygistan (burası Van bahçeleri idi)

Bizim yaşadığımız bu iki bölge arasında ise Türkler yaşamakta idi. İdare bütünüyle barikat yapmaya başladı. Şehri zincir gibi asker ile sardılar. Ve beklediler. Sabah kadınlar köylerden pazara geldiler. Askerler aramaya ve tecavüz etmeye başladılar. İki kadını öldürdüler. Ateş başladı. Türklerin 18 topu vardı. Bize 14.000 bomba ve 14.000 şarapnel attılar. Bizim mevzümüz evlerdeydi. Evler pişmemiş kerpiçten yapıldı. Bu nedenle gündüz bozuluyor gece ise biz yeniden tamir ediyorduk.

1000 metre öteye bomba atabilmek için biz iki bronz topu ele geçirdik. Ve biz onlardan 15 mevziyi ele geçirdik.

11 Nisan günü mutlu bir gün oldu. Bizim bölgemizde bir Türk kışlası kaldı. Biz 150 m. bir tünel açtık ve dinamit patlattık. Patlama hafif oldu. Onlar bunu hissetmediler. Onların saman depoları yandı. Muhteşem bir yangın çıktı. Bizimkiler hücumla geçtiler. Askerleri öldürdük diğerleri kaçtılar.” (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aram'ın burada verdiği bilgiler oldukça sübjektif bilgiler olduğu görülüyor ki bazı bilgiler de röportaj içerisinde dahi çelişkiler barındırıyor. Nitekim Aram savaşa giren Osmanlı Devleti'nin diğer bütün vatandaşları gibi Ermenilerin de askere gitmeleri gerektiğini söylemesi gerekirken firarileri desteklemesi, ayrıca Şatah'ta ve diğer bölgelerde isyan hareketlerinin başlamasıyla yaşanan olayları sıradanlaştırması ve onlarca kez isyan çıkarmamaları yönünde uyarılmalarına karşın hala olay çıkarmaya devam etmeleri gibi hususları dile getirmediği sanılır. Osmanlı idarecilerinin önlemler alıyormuş gibi olayları çarpıtarak aktarması bunun en önemli göstergesidir. Ayrıca Van isyanından sonra Van'ı Ruslara teslim eden kişi olarak yaşananları bu şekilde zikretmesinin ne kadar sübjektif olduğunu da göstermektedir. Zira Van vilayetindeki Taşnakların uzun yıllardan beri Meşrutiyetten sonra özellikle daha artarak -yukarıda buraya getirilen silah ve mühimmatın ne kadar çok olduğunu kendisi ifade ediyor- bir isyan hazırlığı

³ Aram burada “bu eşekler” ifadesini kullanmaktadır.

içerisinde olduğu aşikârdır. Kendisi de bunu ifade etmektedir. Zira Türk yetkililer komitelerin isyan hazırlıklarından haberdardılar ve 1914 yılında artık yer yer bu bölgede isyan faaliyetleri de görünmeye başladığı ve genel bir isyana dönüşme yolunda faaliyet gösterildiği de günümüzde çok açık bir şekilde belgelerle ortaya konulmuştur. Burada Aram'ın bahsettiği gibi birkaç olayın ardından çarpışmaların başladığı açıklaması tamamen olayı yanlış aksettirmektedir⁴. Ayrıca kendisinin aşağıda da belirtildiği üzere *Rus General bizim siperlerimize baktı. "Muhteşem siperler" Alman siperleri dahi böyle değildir.* (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) söylemi de buradaki isyana ne kadar iyi hazırlandıklarını göstermektedir.

Aram röportajda isyancılar olsa gerek (Aram biz diyor) 1500 kişi olduğunu Türklerin ise 8000 kişi olduğunu söylüyor. Ayrıca 28 gün dayandıklarını ve 150 kişinin öldüğünü ifade ediyor (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6). Ancak Van Valisi Cevdet Bey 2300 kişilik bir kuvvetle Van Kalesi'ne sığınmak durumunda kalmış ve Aram'ın emrindeki kuvvetlerin ise 30.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Zira 15 Nisan 1915'ten itibaren Van çevresindeki Ermeni çeteleri de Van'a gelmiş ve bunların sayıları 10.000'leri aşmıştı (Taşkiran, 2006: 81-83).

Röportaj sırasında yanında bulunan arkadaşının kadınların da ateş ettiklerini söylemesi üzerine Aram onların yani kadınların hastane, yemek hazırlamak gibi başka işlerinin de olduğunu söyledi. Aram bu sıralarda bir aylık stoklarının olduğunu, Türklerin hücum edemediklerini ifade ettikten sonra bilinçli olarak Türklerin kendilerine doğru 30.000 kadar göçmeni gönderdikleri ve bunu açlık olsun diye yaptıklarını ifade etti. Gelen göçmenler ise onlara Rusların yaklaştığını söylemişlerdi (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aram'ın ifadesine göre Mayıs'ın 1'inde 2'sinde Türk tarafının ateşi iyice durmuştu. Gölün üzerinde birçok yelkenli, Türkler yolda, toz içerisinde koyunlar, büyükbaş hayvanlar ile şehri terk ediyorlardı. Kendileri ise Türk mevzilerine saldırmış ve topları ve mermileri ele geçirmişlerdi (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Muhabirin "Esirler de mi?" Sorusuna Aram "Bizim neyimize gerek esirler!... Türkler çoktan kaçtılar. Kadın ve çocuk 300 kişi kadar topladık. Onları Amerikalı misyonerlere verdik," (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) şeklinde cevap verdi.

Van isyanından sonra gönüllü hemşire olarak Van'a gelen Aleksandra Tolstaya Van'a geldiğinde 1000 kadar yaşlı, çocuk ve kadınlardan oluşan Müslüman esirlerin şehirde kaldıklarını ve bunlarla Amerikalı misyonerlerin ilgilendiğini ifade ettikten sonra Van Gölü'nün ise göldeki cesetler yüzünden kullanılmayacak hâlde olduğunu ifade etmektedir⁵. Aram daha sonra ise Van'daki gelişmeleri şu şekilde anlatmaya devam etti:

"5 Mayıs'ta Ruslar girdiler. General Nikolayev. O! Biz onları güllerle, çiçeklerle, top ateşleri ile karşıladık. Güzel bir çay, kahve ve ziyafet hazırladık. Ben generale kalenin ve şehrin anahtarını verdim.

Rus General bizim siperlerimize baktı. "Muhteşem siperler" Alman siperleri dahi böyle değildir. Diye söyledi.

Diğer gün General Yu. Benim Van Valisi olmam için emir verdi. Bu emre göre mahkeme kurulması, polis teşkilatı kurulması, belediye teşkil edilmesi için tam yetki bana verildi. Ve bunların hepsi Ermenilerden oluşturulacak ve kullanılan dil Ermenice olacaktı. Ancak bir tercüman olacaktı." (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aram röportajında "ben filozof değilim pratisyenim" diyerek bazı konular hakkında fazla konuşmak istememişti. Bunu üzerine röportajı gerçekleştiren gazeteci "Onun mütalaaları kısa, keskin ve isabetli idi. Fakat gelecek ile ilgili konuşmak istemedi," şeklinde bir yorum yapmak durumunda kalmıştı. Muhabir "Tan'ın" yorumuyla Aram politikacılardan ve masa başı konuşmacılardan farklı olarak kesin konuşmayı reddetmişti (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Sözü edilen konular ileride Ermenilerin siyasi vaziyetlerine ilişkin konulardı. Nitekim bu konularda anlaşıldığı üzere Aram her ne kadar çok konuşmak istememiş ancak bu konuda şunları ifade etmişti:

"Özerklik, bağımsız yönetim, biz şu an bunları düşünmüyoruz... Kendi Milletimizi kurtarmayı ve kendi canımızı korumayı düşünüyoruz... Bizim geleceğimizi Müttefik devletlere emanet ediyoruz... Bu kadar." (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6). Bu sözleriyle Aram bu röportajında da bir kez daha kendi geleceğini İtilaf devletlerinin eline bıraktıklarını açıkça itiraf ederek her ne kadar İttihatçılara "tarafsız olacaklarını" söylemiş olsalar da savaşta İtilaf devletlerinin yanında olduklarını açıkça ifade etmiş

⁴ Van'daki isyan hazırlıkları için Bkz.: (Taşkiran, 2006: 38-70). Ayrıca Ermeni isyanları hakkında Bkz.: (Gürün, 1988).

⁵ Van isyanı sırasında şehirde kalan esirler ve Amerikalı misyonerler hakkında daha geniş bilgi için Bkz.: (Doğan, 2013: 127-140).

olmaktadır. Dolayısıyla yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı yetkililerine ifade edilen savaşta tarafsız kalmacağı kararının sadece zaman kazanmak için izlenen bir politika olduğu çok açık olarak görülmektedir.

Aram'ın bu açıklamasından sonra Muhabir “*Sizin hakkınızda artık kırılmış halk*” diyorlar,” deyince Aram'ın yüzünde üzgün bir gülümseme belirmiş ve “*Türkleri ve Kürtleri de oldukça kırdılar. Onlar kurtlar gibi açlıktan, vebadan öldüler. Biz yardım düzenledik ama onlar yapamıyorlar. Her şekilde Ermenistan'da insan dengesi bizim tarafımızda olacaktır,*” (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6) diye cevap verdi.

Belki mezarın/ölümün tarafında mı?

Yaşayanlar da bulunur- diye söyledi Aram (Armyane i Voyna, 1916: Kasım No: 6).

Aramın bu son sözleri de oldukça önem arz etmektedir. Nitekim bölgede sadece Ermenilerin değil Türk ve Kürtlerin yani bölgenin Müslüman ahalisinin de öldüğünü ifade etmekte ve savaş koşullarında bölge halkının genel olarak olumsuz etkilendiğini açıkça ifade etmektedir. Ayrıca bunlardan çok daha önemli olan, bölgedeki nüfus dengesinin kendileri lehine olacağını ifade etmesidir ki bu da o dönemde çok bilinçli bir şekilde bu yönde bir politika izlediklerini ve izleyeceklerini göstermektedir. Nitekim bölgenin Müslüman ahalisinin kıyımdan geçirilmesi bunun bir sonucudur. Ayrıca bu durum Ermenilerin hayatta olduğunun da çok açık bir kanıtıdır⁶.

Aram ise bu röportajın yapıldığı 1916 yılından bir yıl sonra 1917'de Ermenistan Ulusal Konseyi'nin tam yetkili temsilcisi olarak özel bir komiteye başkanlık yaptı. 1918'de bazı askeri operasyonlarda Ermeni ordusunun geri plan güvenliğini sağlamakla görevlendirildi. 28 Mayıs 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilanından 23 Temmuz 1918'e yani yeni kurulan Ermeni hükümetinin Tiflis'ten Erivan'a taşınmasına değin ülkeyi yönetmişti. Aram Manukyan, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk fiili kurucusudur. Yeni hükümet kurulduğunda içişleri bakanı olarak görev almıştı. Aram Manukyan 29 Ocak 1919'da ölmüştür (Çiftçi, 2022: 1145).

SONUÇ

Ermeni meselesi Türkiye'nin önemli bir dış politika sorunu olarak kalmaya devam etmektedir. Bu meseleye ilişkin araştırmalar her ne kadar çok önemli bir boyuta ulaşmış olsa da konuya ilişkin hâlâ birçok kaynak ve farklı bakış açısı geliştirme potansiyeline sahip yaklaşımlar mevcuttur. Bunlardan biri de özellikle Ermeni olayların ortaya çıkışında aktif rol almış kişilerin o günlerde basına verdikleri röportaj ve yazıdır. Zira bu yazılarda ifade edilen fikir, düşünce ve olayların izahı ile daha sonra kaleme alınan daha ziyade hatıra türündeki eserlerden farklılıklar arz etmekte ve ilgi çekici bilgiler ihtiva etmektedir. Zira o günlerde Ermeni ileri gelenleri başarıya ulaşacakları ve İtilaf devletlerinin bir Ermenistan kurarak kendilerine vereceklerine inanmışlardı. Bu bağlamda söz konusu makalemizde irdelediğimiz röportaj da büyük bir önem arz etmektedir. Bu röportajdan da anlaşılacağı üzere Van isyanının başında bulunan Aram Manukyan'ın röportajında verdiği bilgiler üç alt başlığa ayrılabilir. Bunlar kendisi hakkında verdiği kişisel bilgiler ve Birinci Dünya Savaşı öncesi faaliyetleri; ikincisi Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Van isyanı hakkında verdiği bilgiler ve son olarak Ermenilerin geleceği ile ilgili beklentilerini ifade eden düşünceleridir.

Her ne kadar röportajda bu konular hakkında çok kısa bilgiler verilmiş gibi görünse de Ermeni olaylarını analiz etmek bakımından önemli bilgiler içermektedir. Örneğin röportajda Aram'ın ifadelerinden kendisinin de içinde bulunduğu Taşnaksutun Komitesinin büyük miktarlarda silahlar getirerek büyük bir isyan hazırlığı yapıldığı açıkça anlaşılıyor. Ayrıca bu ilk alt başlık içerisinde ilgi çekici olan bilgilerden biri de Aram ve arkadaşlarına İttihatçılar tarafından yapılan “Kafkas Federasyonu” formülüdür. Röportajın ikinci bölümünü oluşturan Van isyanı ile ilgili verdiği bilgilerin bir bölümü örneğin tarafların sayısı, isyancıları durdurmak için yapılan top atışları ve olayların başlama nedeni gibi konulara ilişkin verdiği bilgiler çelişki barındırmakta ve gerçeği yansıtmamaktadır. Elbette bu ve buna benzer kaynakların bilinçli veya bilinçsizce hiçbir tetkike ihtiyaç duyulmadan kullanılması tarih yazımında büyük hataların yapılmasına neden olmaktadır. Son olarak da Ermenilerin geleceği ile ilgili beyanatı o günlerde Taşnakların Ermenileri “İtilaf devletlerinin” eline teslim ettiğini de açık bir şekilde gösterdiği gibi Aram'ın bölgedeki nüfusun Ermenilerin lehine değişeceğini ifade etmesi bölgede Taşnaklarca gerçekleştirilen kıyımları da açıklamaktadır.

⁶ Osmanlı Müslümanlarının etnik kıyımı hususunda geniş bilgi için Bkz.: (McCarthy, 2012).

Yazarlık Katkısı

Araştırma yazar tarafından tek başına yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- Anadol, C. (1982). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Turan Kitabevi.
- Armyane i Voyna*. (Haziran 1916): No: 4.
- Armyane i Voyna*. (Kasım 1916): No: 6.
- Çiftçi, İ. K. (2022). 1915 Van'da Ermeni İsyanı ve Aram Manukyan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(3), 1138-1160.
- Doğan, Ş. (2007). Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Doç. Dr. Orhan Doğan), Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, Ş. (2013). Ünlü Rus Yazar Lev Nikoloyeviç Tolstoy'un Kızı Aleksandra Lvovna Tolstaya'nın Hatıratında Ermenilerin 1915 Van İsyanı. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 7(13), 127-140.
- Doğan, Ş. (2020a). Birinci Dünya Savaşı Döneminde Rus Ermeni Basınında Savaş Propagandası. *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 35(2), 473-500.
- Doğan, Ş. (2020b). Armyanskiy vestnik Dergisinin Işığında I. Dünya Savaşı Günlerinde Petrograd Ermeni Milli Kongresi (23-27 Mayıs 1916). *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 0(65), 39-75.
- Gürün, K. (1988). *Ermeni Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- McCarthy, J. (2012). *Ölüm ve Sürgün* (Çeviren: Fatma Sarıkaya). Ankara: TTK.
- Olgun, K. (2017). 1912 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler ve Ermeni Milletvekilleri. *Journal of Human Sciences*, 14(3), 2689-2702.
- Taşkıran, C. (2006). *Van'da Ermeni Devleti Denemesi*. Ankara: Platin Yayınları.
- Türkmen, Z. (2014). Ermeni Meselesine Çözüm Arayışı Sürecinde Uygulamaya Konulan Bir Proje: Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) İslahat Müfettişliği (1913-1914). *Yeni Türkiye*, 0(60), 1-26.
- Uysal, B. T. & Ömer Naci (1878-1916), Atatürk Ansiklopedisi. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/omer-naci-1878-1916/?pdf=3418> adresinden 17.06.2023 tarihinde erişilmiştir.

